

СИСТЕМА ОСВІТИ БОСНІЇ І ГЕРЦЕГОВИНИ В УМОВАХ ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (кінець XX – початок XXI ст.)

Галів М. Д., Ільницький В. І.

ВСТУП

Упродовж 1992–1995 рр. Боснія і Герцеговина (далі – БіГ) пережила одну з найтрагічніших в історії Європи воєн, зазнавши значних людських і матеріальних втрат. За твердженням С. Косаревиц, загальний збиток від воєнних дій склав близько 200 млрд дол. США. Населення БіГ зменшилося на 23 %, промислове виробництво впало на 90 %, рівень безробіття також прирівнювався до 90 %. ВВП на душу населення знизився з 1 900 доларів США в 1991 р. до приблизно 500 дол. після завершення війни. В країні було зруйновано 35 % доріг і 40 % мостів. Збитки залізничного транспорту оцінювалися в 1 млрд дол. США. Міжнародний аеропорт Сараєво був щент зруйнований під час бойових дій. Столиця країни зазнала збитків на 18,5 млрд дол. США. Боснійська війна призвела до понад 100 тисяч смертей, 40 % з яких були цивільними. Понад 2 млн людей стали вимушеними переселенцями¹.

Після підписання Дейтонської мирної угоди (21 листопада 1995 р.), ініційованої міжнародним співтовариством, і, по суті, штучно зшив багатоетнічну країну, перед урядом і національними елітами БіГ постало складне завдання повоєнної відбудови. Як слушно зауважила С. Косаревиц, поділ держави на автономні утворення – Федерацію Боснії і Герцеговини та Сербську Республіку – призвів до того, що національні ініціативи, які стосувалися повоєнного відновлення та відбудови, були нескоординовані, а роль державних органів незначна та малоефективна². Водночас БіГ отримала величезну міжнародну фінансову допомогу, яка лише за перші три післявоєнні роки сягнула понад 5 млрд. дол. США. Програма міжнародної допомоги для БіГ спрямовувалась на такі завдання: 1) відновлення фізичних активів; 2) швидке відновлення економіки; 3) повернення на батьківщину біженців та

¹ Косаревиц С. Післявоєнна відбудова Боснії і Герцеговини. 2022. URL: <https://dc.org.ua/news/reconstruction-bosnia>

² Там само.

переміщених осіб; 4) створення основ для стійкого зростання³. Значною мірою вдалося забезпечити «фізичну відбудову» зруйнованої країни, однак не зовсім успішними виявилися спроби проведення структурних реформ.

Значну увагу було присвячено відбудові зруйнованих і пошкоджених війною закладів освіти. Лише за кошти Світового банку у перші десятиліття після Боснійської війни було відбудовано близько 60 шкіл⁴. Чималу допомогу надавали неурядові організації, надаючи кошти для матеріального забезпечення освітнього простору закладів освіти. У 2002 р. представники міжнародної спільноти та міністерств освіти суб'єктів сьогодні на зустрічі під головуванням голови Місії ОБСЄ в БіГ Роберта Бікрофта затвердили програму реформи освіти в Боснії та Герцеговині. Реформа включала зміни в початковій і середній школах, вищій освіті, фінансуванні та управлінні, а також формування законодавчої бази на державному рівні⁵. Йшлося про наближення освітнього простору БіГ до європейських стандартів, усунення етнічної та інших проявів дискримінації, розробку нових освітніх програм тощо.

1. Управлінсько-правові аспекти функціонування системи освіти

Система освіти в БіГ характеризується масштабною децентралізацією. У країні немає загальнонаціонального міністерства освіти, натомість освітні справи підпадають під юрисдикцію Міністерства цивільних справ. Проте під впливом євроінтеграційного курсу і рекомендацій неурядових організацій щодо удосконалення якості освіти в БіГ у 2007 р. були створені два агентства: 1) Агенство з дошкільної, початкової та середньої освіти (Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje – APOSO); 2) Агенство з розвитку вищої освіти та забезпечення якості (Agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta – HEA). Перше з

³ Данилишин Б. Як відновлювати економіку після війни. Програмна відбудова Боснії та Герцеговини: уроки для України. 2022. URL: https://lb.ua/blog/bogdan_danylysyn/510994_yak_vidnovlyuvati_ekonomiku_pislya.html

⁴ 30 godina partnerstva ka prosperitetnoj budućnosti za Bosnu i Hercegovinu. 2022. URL: <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/e5d87c17a4a71f34ad8863141acdb5d5-00-80012024/original/WB-BosniaHerzegovina-Brochure-Bosnian.pdf>

⁵ Utvrdjen program reformi obrazovanja u BiH. 2022. URL: <https://ba.voanews.com/a/a-29-a-2002-10-14-3-1-85922422/670879.html>

них засноване на положеннях спеціального закону⁶, друге – рамкового закону про вищу освіту⁷. APOSO відповідає за встановлення стандартів знань і оцінювання досягнутих результатів, розроблення єдиних базових навчальних планів дошкільної, початкової та середньої освіти, а також виконання інших професійних завдань у сфері стандартів знань та оцінки якості, що визначаються спеціальними законами та іншими нормативно-правовими актами.

Два окремі міністерства освіти діють, відповідно, у Федерації Боснії та Герцеговини й Республіці Сербській. У випадку Федерації Боснії та Герцеговини відповідальність за усі рівні освіти була перекладена з центрального міністерства на рівень урядів десяти кантонів. У складі кожного уряду кантону діє міністерство освіти. У деяких випадках питання освіти перебувають у сфері відповідальності муніципалітетів⁸. Уряди кантонів Федерації Боснії та Герцеговини, уряд Республіки Сербської керуються власними законами про освіту. Округ Брчко, як окрема організаційна одиниця в БіГ, також має власні закони, що регулюють кожен рівень освіти. Тому в БіГ існує більше тридцяти законів різних рівнів, які регулюють сферу освіти. На думку Ніни Бранкович та Адіса Араповича, ця децентралізована система перешкоджає єдиному підходу до освітньої політики, збільшує відмінності в розвитку людських ресурсів у різних частинах Боснії та Герцеговини та породжує низку проблем в ієрархії компетенцій, відповідальності та координації⁹.

Система освіти БіГ складається з чотирьох основних рівнів: дошкільна освіта; початкова освіта; середня освіта; вища освіта.

2. Дошкільна освіта

Дошкільна освіта в БіГ регулюється рамковим законом про дошкільну освіту 2007 р. Згідно з ним, дошкільна освіта не є обов'язковою, однак за рік до вступу до початкової школи передбачається обов'язкове і безкоштовне відвідування дітьми закладів

⁶ Zakon o Agenciji za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje. 2007. URL: <https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Zakon-o-Agenciji.pdf>

⁷ Okvirni zakon o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini. 2007. URL: https://hea.gov.ba/data/Dokumenti/Osnovni_podaci_agencije/Zakoni-propisi.pdf

⁸ Освіта після війни: який досвід варто переосмислити вже зараз. 2023. URL: <https://hovorymo.live/at-school/0350/>

⁹ Branković N., Arapović A. *Obavezno srednje obrazovanje u BiH: ambijent i perspektive*. Tuzla, 2010. S. 21.

дошкільної освіти. Проте у федеративній БіГ склалася доволі специфічна ситуація: компетентні органи освіти в кантонах Федерації Боснії і Герцеговини, Округу Брчко та Республіки Сербської мали шість місяців для прийняття власних законів, узгоджених із рамковим законом. Проте не всі вони, з огляду на фінансові аспекти, змогли це зробити, тож велика кількість дітей, по суті, залишилася позбавленою права на дошкільну освіту¹⁰.

Незважаючи на те, що в деяких кантонах Федерації Боснії і Герцеговини програма дошкільної освіти за рік перед початком навчання у школі не є обов'язковою, певна кількість дітей мали можливість відвідувати її завдяки різноманітним проєктним заходам на рівні дошкільних закладів, початкових шкіл та неурядових організацій, які реалізовувалися компетентними органами освіти. Підтримку також надали ЮНІСЕФ і Save the Children. У Республіці Сербській дошкільна освіта за рік перед початком школи не є обов'язковою, але така програма організована з 2011 р. і до 2019 р. нею були охоплені 33280 дітей. Вона реалізовувалася в дошкільних установах, а також початкових школах у тих районах, де немає закладів дошкільної освіти. Міністерство освіти надає кошти на програму виховання, а інші витрати на реалізацію програми здійснюються засновником дошкільного закладу або користувачем послуг¹¹.

Характеризуючи кількісні показники дошкільної освіти в БіГ, відзначимо, що на 2004 р. в країні було зареєстровано 99 закладів зі 179 приміщеннями для навчання дітей дошкільного віку. До цієї кількості належали сім дошкільних закладів, які перебували на утриманні релігійних громад. На той час державні чиновники не мали повної інформації щодо кількості приватних дитячих садків через брак даних, лише повідомляли про наявність чотирьох закладів у кантоні Уна-Сана, одного в кантоні Герцеговина-Неретва і одного в кантоні Тузла. Ба більше, влада не могла визначити, чи відповідають вони чинним нормам і стандартам дошкільної освіти, прийнятим на рівні кантону¹².

¹⁰ Predškolsko obrazovanje u Bosni i Hercegovini – Pravo ili privilegija. 2019. URL: <https://direkt-portal.com/predskolsko-obrazovanje-u-bosni-i-hercegovini-pravo-ili-privilegija/>

¹¹ Ibid.

¹² *Strateški pravci razvoja predškolskog odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Ministarstvo civilnih poslova, 2004. 24 s. URL: <https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Strateski-pravci-razvoja-pred%C5%A1kolskog-odgoja-i-obrazovanja.pdf>

Частина приміщень дошкільних установ були частково або повністю зруйновані під час війни. Для прикладу, в кантоні Сараєво із 59 довоєнних будинків дошкільних установ на 2004 р. придатними до використання залишилися лише 27, а 32 будинки були зруйновані або мали інше призначення. Схожа ситуація спостерігалася і в місті Бая-Лука, де до війни було 23 дитячі садки, на 2004 р. – 17¹³. Виникали проблеми й з адміністрацією дошкільних закладів, оскільки доволі часто на посади директорів призначали політично надійних, а не професійних осіб, що, безумовно, впливало на якість виконання освітніх програм. Кількість дошкільнят поступово зменшувалася. У 2002/03 н. р. лише 16467 з них були охоплені дошкільною освітою в БіГ. По суті, охоплення дітей у Федерації Боснії та Герцеговини становило 5 % від загальної кількості дошкільнят, а в Республіці Сербській цей відсоток був ще нижчим¹⁴.

На 2005 р. охоплення дітей дошкільною освітою становило 8 % від загальної кількості дітей дошкільного віку. Попри те, що Стратегічні напрями розвитку дошкільної освіти в БіГ (2005) декларували завдання збільшити цей показник, ситуація змінювалася вкрай повільно. До 2015 р. дошкільними закладами було охоплено лише 9,8 % дітей дошкільного віку. До цього відсотка треба додати 4,46 % п'ятирічних дітей, які відвідували дошкільні програми. Загалом, загальне охоплення всіма формами освіти та догляду в ранньому дитинстві в Боснії та Герцеговині становило 14,26 % населення віком до 6 років. При цьому діти віком до 3 років складали 9,5 % від загальної кількості охоплених дітей¹⁵.

За даними організації Save the Children, БіГ на 2019 р. посідала останнє місце серед європейських країн за рівнем участі дітей у дошкільних програмах. Лише 17 % дітей, з яких лише близько 2 % належали до вразливих груп, відвідували ту чи ту форму дошкільної освіти. Дошкільна освіта, яка тривала щонайменше 150 годин за рік перед початком школи в БіГ, охоплювала близько 50 % дітей. При цьому в Європейському Союзі відсоток дітей віком від

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Platforma za razvoj predškolskog odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini za razdoblje 2017.-2022. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/hr_Migrirani_dokumenti/Sektor/Obrazovanje/Obrazovanje-strate%C5%A1ki/Platforma_za_razvoj_pred%C5%A1kolskog_odgoja_i_obrazovanja_u_Bosni_i_Hercegovini_za_razdoblje_od_2017._do_2022._hrv.pdf

чотирьох до шести років, які відвідували дошкільну освіту, на той час перевищував 95 %. Найпоширенішими причинами, які ускладнюють доступ до обов'язкової дошкільної освіти в БіГ, є бідність, місце проживання (діти в сільській місцевості мають важчий або зовсім відсутній доступ до дошкільних установ), належність до маргінальних груп (діти ромів, діти з обмеженими можливостями та діти, позбавлені батьківського піклування). На жаль, у БіГ не створено системних механізмів, які б гарантували усунення перешкод, з якими стикаються ці групи дітей¹⁶. Відзначимо, що з 2007 р. Save the Children підтримує розвиток дошкільної освіти в БіГ, виступаючи за впровадження обов'язкової дошкільної програми, створюючи центри раннього розвитку, обладнуючи класи для реалізації обов'язкової дошкільної програми та навчаючи педагогічний персонал. Наразі їхніми програмами скористалися понад 20 000 дітей¹⁷.

Відзначимо, що Міністерство цивільних справ БіГ у співпраці з компетентними органами освіти в БіГ протягом 2015–2016 рр. за підтримки ЮНІСЕФ інтенсивно працювало над документом «Платформа розвитку дошкільної освіти в Боснії та Герцеговині на період 2017–2022 рр.», який був завершений у квітні 2016 р. 4 грудня 2017 р. Рада міністрів БіГ ухвалила зазначений документ¹⁸. Згідно з ними дошкільна освіта в БіГ має на меті забезпечити оптимальні умови для кожної дитини, яка могла б розвивати та максимально реалізувати свій потенціал через різні форми високоякісних, комплексних, культурно адаптованих та інклюзивних послуг з дошкільної освіти. Серед спеціальних цілей у «Платформі...» було задекларовано завдання збільшити охоплення дітей дошкільною освітою до 100 % за рік перед початком школи, забезпечивши безперервну навчальну роботу тривалістю не менше трьох годин (180 хвилин) на день упродовж навчального року. Крім того, йшлося про мету збільшити охоплення дітей віком від

¹⁶ Predškolsko obrazovanje u Bosni i Hercegovini – Pravo ili privilegija. 2019. URL: <https://direkt-portal.com/predskolsko-obrazovanje-u-bosni-i-hercegovini-pravo-ili-pri-vilegija/>

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Platforma za razvoj predškolskog odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini za razdoblje 2017.-2022. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/hr_Migrirani_dokumenti/Sektori/Obrazovanje/Obrazovanje-strate%C5%A1ki/Platforma_za_razvoj_pred%C5%A1kolskog_odgoja_i_obrazovanja_u_Bosni_i_Hercegovini_za_razdoblje_od_2017._do_2022._hrv..pdf

3 до 5 років до 50 % дошкільнят, а дітей до 3 років – до 20 %. Для досягнення цієї мети передбачалося: забезпечити та розширити просторові можливості дошкільних закладів і початкових шкіл, їхнє оснащення та закупівлю дидактичних матеріалів; збільшити чисельність професійного персоналу. Також ставилося завдання забезпечити якість дошкільної освіти, регулярне фінансування, посилити інклюзію та привернути увагу суспільства до важливості суспільної опіки¹⁹.

Проте поставлені завдання не були досягнуті. У 2021/2022 н. р. в БіГ налічувалося 427 дошкільних закладів, які відвідували 3200 дітей, і порівняно з попереднім навчальним роком їхня кількість, зростала на 19,9 %, а кількість працівників – на 12,3%. Із загальної кількості дітей, які охоплюють дошкільну освіту, 63 % відвідують державні заклади, а 37% – приватні. У черзі на місце в закладах дошкільної освіти перебувало 8955 дітей, що на 34,5% більше, ніж у попередньому навчальному році²⁰. Поступове зростання доступності дошкільної освіти у БіГ упродовж 2017–2022 рр. показано в табл. 1.

**Таблиця 1. Кількість дошкільних закладів
(державних і приватних) та загальна кількість дітей,
охоплених дошкільною освітою у БіГ**

Рік	Кількість дошкільних закладів	Кількість дітей у дошкільних закладах
2021/22	427	33200
2020/21	399	27698
2019/20	390	30587
2018/19	359	28511
2017/18	322	25844

Джерело: Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2022.godinu. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Sektor/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_statistic-kim-pokazateljima_u_obrazovanju_u_BiH_u_2022_godini.pdf

¹⁹ Ibid.

²⁰ Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2022.godinu. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Sektor/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_statistic-kim-pokazateljima_u_obrazovanju_u_BiH_u_2022_godini.pdf

У 2021/2022 н. р. ясельну групу відвідувало 7799 дітей, що на 37,1 % більше, ніж у попередньому. Найбільше групу серед них дітей віком від 2 до 3 років (58,2 %) ²¹. У цьому ж навчальному році у закладах дошкільної освіти БіГ працювало 5156 фахівців ²². За офіційними даними, станом на грудень 2022 р. у Республіці Сербській програма дошкільної освіти реалізовувалася у 43 дошкільних установах, заснованих органами місцевого самоврядування, 77 установах, заснованих юридичними або фізичними особами або релігійними громадами, і трьох установах соціального захисту, одній початковій школі та одній школі для дітей з вадами розвитку ²³.

Згідно з інформацією Агентства статистики БіГ, охоплення дітей дошкільною освітою в Боснії та Герцеговині на 2021/2022 н. р. складало 19,4 %, що значно нижче від середньоєвропейського показника. Відповідно до Стратегії ЄС 2020, щонайменше 95 % дітей віком від чотирьох років до року перед початком школи мають бути охоплені дошкільною освітою та вихованням ²⁴. Тож наразі забезпечення доступу та розширення охоплення дошкільною освітою є найважливішими пріоритетами, коли йдеться про цей рівень освіти.

3. Початкова та середня освіта

Початкова і середня освіта в БіГ визначаються рамковим законом, ухваленим у 2003 р. Відповідно до нього декларувалися загальні цілі освіти на основі загально визнаних, універсальних цінностей демократичного суспільства та власних систем цінностей, заснованих на особливостях національних, історичних, культурних і релігійних традицій народів і національних меншин, що проживають у БіГ. Тож закон 2003 р. визначив такі цілі освіти:

²¹ Ibid.

²² Ibid.

²³ Стратегија развоја предшколског, основног и средњег васпитања и образовања Републике Српске за период 2022–2030. године. URL: https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpk/predskolsko/PublishingImages/Pages/News/Стратегија%20развоја%20предшколског%20основног%20и%20средњег%20васпитања%20и%20образовања_453764767.pdf

²⁴ Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2022. godinu. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Sektor/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_statistickim_pokazateljima_u_obrazovanju_u_BiH_u_2022_godini.pdf

а) забезпечення доступу до знань як основи для розуміння себе, інших і світу; б) забезпечення оптимального розвитку кожної особи, з-поміж іншого і з особливими потребами, відповідно до її віку, можливостей, розумових і фізичних здібностей; в) сприяння повазі до прав людини та основних свобод і підготовка кожної людини до життя в суспільстві, яке поважає принципи демократії та верховенства права; г) розвиток усвідомлення приналежності до держави БіГ, її власної культурної ідентичності, мови та традицій у спосіб, який відповідає досягненням цивілізації, знайомство з іншими та повага до них, повага до різноманітності та сприяння взаєморозумінню, толерантності і солідарності між усіма людьми, націями та спільнотами у БіГ та світі; г) забезпечення рівних освітніх можливостей і можливості вибору на всіх рівнях освіти незалежно від статі, раси, національності, соціального і культурного походження та статусу, сімейного стану, віросповідання, психофізичних та інших особистісних властивостей; д) досягнення якісної освіти для громадян; е) досягнення порівнянних на міжнародному або європейському рівні стандартів знань, які забезпечують включення та продовження освіти в європейській системі освіти; є) заохочення навчання впродовж життя; ж) сприяння економічному розвитку; з) включення в євроінтеграційний процес²⁵. У всіх школах, відповідно до Конституції БіГ, використовуються мови народів, що входять до складу Боснії та Герцеговини. Закон передбачав, що мова та культура будь-якої значної меншини, яка проживає в БіГ, повинні поважатися та бути інтегрованими у школу, відповідно до Рамкової конвенції про захист прав національних меншин²⁶.

Початкова (основна) освіта в БіГ є обов'язковою та безкоштовною для всіх дітей віком від 6 до 15 років і триває 9 років, структурованих у трирічні цикли (6–9 років; 9–12 та 12–15 років). Така система була запроваджена у 2004 р., замінивши попередню восьмирічну, яка передбачала наявність двох чотирирічних циклів (6–10 і 10–14 років) для дітей віком від 6 до 14 років. У 2023/24 н. р. на території БіГ діло 1714 основних шкіл, де здобували освіту 256385 учнів, що на 3952 учні (1,5 %) менше, ніж у попередньому

25 Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini. 2003. URL: <https://www.paragraf.ba/propisi/bih/okvirni-zakon-o-osnovnom-i-srednjem-obrazovanju-u-bosni-i-hercegovini.html>

26 Ibid.

навчальному році. Із загальної кількості учнів 54,2 % навчалися у нижчих класах (з першого до п'ятого класу), а 45,8 % – у старших (з шостого до дев'ятого). У цьому ж році до навчального процесу в основних школах було залучено 24176 педагогів, з них 18 002 – жінок (74,5 %) ²⁷.

Таблиця 2. Кількість дітей, охоплених початковою освітою у БіГ

Рік	Кількість учнів
2021/22	264802
2020/21	268059
2019/20	274034
2018/19	279514
2017/18	282614

Джерело: Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2022.godinu. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Sektori/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_statistic-kim_pokazateljima_u_obrazovanju_u_BiH_u_2022_godini.pdf

Зменшення кількості учнів пов'язано з погіршенням демографічної ситуації, передусім еміграцією молоді. Із загальної кількості учнів 54,3 % навчалися в молодших класах (з першого до п'ятого класу, ISCED 1), натомість у старших класах (з шостого до дев'ятого, ISCED 2) – 45,7 % учнів. У 2021/22 н. р. до першого класу зараховано 28013 учнів, що на 1,9 % менше, ніж у попередньому. Порівняно з 2017/18 н. р. учнів у перших класах початкових шкіл стало на 3169 осіб менше ²⁸.

Середня освіта в БіГ не обов'язкова, однак безкоштовна, як і початкова. Пропонуються ініціативи зробити цей рівень освіти обов'язковим, проте це стосується лише кантону Сараєво. Середні школи поділяються на загальноосвітні та професійно-технічні. Навчання починається з 15 років і триває 3 або 4 роки. Учні, які закінчили середню школу (гімназію), складають іспити зрілості і

²⁷ Osnovne Škole u BiH. Broj učenika manji za skoro 4.000 u odnosu na prethodnu godinu. 2024. *Hercegovina.info*. URL: <https://www.hercegovina.info/vijesti/osnovne-skole-u-bih-broj-ucenika-manji-za-skoro-4-000-u-odnosu-na-prethodnu-godinu/222506/>

²⁸ Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2022.godinu. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Sektori/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_statistic-kim_pokazateljima_u_obrazovanju_u_BiH_u_2022_godini.pdf

можуть вступити до коледжу після складання вступного іспиту, визначеного закладом освіти. Учні професійно-технічних шкіл отримують дипломи про здобуття професійної кваліфікації, і також можуть вступати до закладів вищої освіти²⁹.

Середня школа в БіГ – це державна або приватна школа, яка надає освіту учням, які закінчили початкову освіту, і може включати: середню загальноосвітню школу (гімназію) (4 роки); середню духовну школу (4 роки); середню мистецьку школу (4 роки); середню технічну і споріднену школу (3 роки); середню професійно-технічну школу (4 роки); середню школу для учнів з особливими освітніми потребами (3 або 4 роки); загальноосвітній центр, що складається з двох або більше типів середніх шкіл як єдина юридична особа і утворюється відповідно до потреб місцевої громади (3–4 роки)³⁰.

Усі середні школи БіГ мають статус юридичної особи та зареєстровані відповідно до законодавства. Крім того, середня ланка освіти в БіГ відзначається такими характеристиками: 1) у середній освіті будь-який вид дискримінації за ознакою статі, раси, релігії чи етнічного походження заборонений; 2) відвідування середньої школи не є обов'язковим, а середня освіта в державних закладах – безкоштовна; 3) навчання учнів / студентів денної форми навчання триває три, чотири чи п'ять років, після чого вони здобувають середню професійну кваліфікацію; 4) найменування професій, які забезпечуються, середньою професійною освітою, визначаються навчальними планами загальноосвітньої школи; 5) у професійно-технічному закладі освіти можуть реалізовуватися відповідні програми професійної освіти першого та другого рівнів професійної кваліфікації, а також професійне навчання через курси; 6) здобуття освіти першого та другого ступенів не є середньою професійною освітою; 7) у середній школі, крім реалізації загальноосвітніх програм та відповідної професійної частини, також можуть реалізовуватися програми додаткової освіти дорослих та підвищення кваліфікації; 8) у середній школі можуть бути реалізовані як програми перепідготовки, так і програми підвищення кваліфікації – навчання протягом усього життя; 9) навчання в школі ве-

²⁹ Ibid.

³⁰ Branković N., Arapović A. *Obavezno srednje obrazovanje u BiH: ambijent i perspektive*. Tuzla, 2010. S. 23.

дється офіційними мовами народів, що входять до складу БіГ: боснійською, хорватською та сербською; 10) використовуються обидві офіційні писемності БіГ (латиниця та кирилиця), а також, залежно від потреб учнів / студентів, також використовується мова жестів; 11) навчання рідної мови може відбуватися в класі, окремому класі, групі чи індивідуально; 12) заняття можуть бути організовані в домашній школі, для кількох шкіл або на рівні кантону у відповідному місці; 13) учні, які успішно закінчили початкову освіту, можуть подавати документи на вступ до середньої школи; 14) зарахування до середньої школи здійснюється на основі публічного конкурсу, критеріїв, визначених відповідним органом / кантональним урядом за пропозицією міністра, вступного іспиту та на основі успіхів, досягнутих у початковій школі; 15) після закінчення навчання у гімназіях, середніх мистецьких школах, середню технічну чи суміжну школу складають іспити зрілості (матуру) відповідно до навчального плану для кожного типу школи; 16) наприкінці навчання у професійно-технічних школах (третій ступінь професійної кваліфікації) студенти складають випускний іспит з практичними роботами; 17) учні, які закінчили гімназію, середню технічну та споріднену школу, середню мистецьку школу та середню духовну школу, набувають право працювати і продовжувати навчання; 18) учні, які закінчили професійно-технічну школу, набувають право працювати за професією; 19) учні, які закінчили професійно-технічну школу, можуть вступати до закладу вищої освіти за умови здобуття додаткової освіти у відповідному загальноосвітньому закладі за програмою, визначеною міністерством; 20) у середніх технічних та споріднених школах, професійно-технічних школах, що відповідають спеціальним вимогам, кваліфіковані робітники можуть продовжувати навчання за п'ятим рівнем професійної кваліфікації майстрів, спеціалістів, інструкторів і керівників з обов'язковим відвідуванням занять не менше одного року; 21) право на навчання за п'ятим рівнем професійної кваліфікації мають учні, які закінчили третій або четвертий рівні і мають не менше двох років практики за фахом³¹.

Для післявоєнної БіГ, яка підписала Дейтонівський договір, особливістю у сфері початкової та середньої освіти стало існуван-

³¹ Ibid, S. 23–24.

ня механізму «дві школи під одним дахом». Це поняття означає шкільну будівлю, в якій функціонують дві або більше шкіл однакового чи різних рівнів обов'язкової початкової освіти або середньої загальної чи професійно-технічної освіти як окремі юридичні особи, засновані муніципалітетом чи кантоном. Такі школи були створені ще в 1997 р., і працюють на основі освітніх програм для однакових або різних рівнів освіти та забезпечують навчання різними мовами народів БіГ. Феномен «дві школи під одним дахом» виник як тимчасовий захід після війни, й мав на меті заохотити населення повернутися до своїх домівок після того, як їхні будинки та шкільні будівлі були зруйновані. Однак тимчасовий захід перетворився на постійний, що призвело до багатьох проблем, які існують і сьогодні. Зі створенням таких шкіл уряд почав перейменовувати школи, щоб віддати особливу шану особам або подіям, які були значущими в період війни. Поступово у школи впровадили націоналістичну та релігійну символіку. Навчальні програми укладалися у такий спосіб, щоб увесь освітній процес був етнічно акцентованим, що проявилось у віктимізації, повному виключенні інформації про один із народів, окресленні певних народів у негативному контексті³².

Практика «Дві школи під одним дахом» вважається формою апартеїду в освіті та особливо «процвітає» в Центральнo-Боснійському і Герцеговинсько-Неретванському кантонах: одна будівля школи, дві адміністрації, дві різні назви на честь «національних героїв», дві навчальні програми, розділені учні, які працюють у дві зміни або у заходять до приміщення через різні входи, щоб уникнути контакту з однолітками іншої етнічної належності³³. Учні одного віку, які проживають в одному місті та відвідують такі школи, поділяються за етнічною приналежністю. Існують різні способи проведення занять у таких школах, де трапляються випадки, коли учні змушені використовувати різні входи, відвідувати заняття в різні зміни, а в деяких випадках вони відокремлені один від одного фізичними бар'єрами. Ба більше існують суворі заборони підходити до приміщень та частин школи, які не належать до етнічної групи, до якої належить учень. Коли ж

³² Žužić D. *Obrazovanje u BiH: analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta. Završni magistarski rad.* Sarajevo, 2020. S. 9.

³³ Ibid.

порушується питання про необхідність інтегрованого навчання, то одразу лунають думки про загрози для національної ідентичності. Найбільшою проблемою у таких школах є зміст так званої «національної групи предметів» (мови, історія та географія), який важко узгодити. Існування «двох шкіл під одним дахом» не відповідає ні міжнародним, ні внутрішнім нормам. Загалом таку ситуацію можна вважати прикладом сегрегації, оскільки учні в них поділяються за різними критеріями, які суперечать основним принципам прав і свобод людини³⁴.

Яскравим прикладом розділеної школи є гімназія у м. Мостар, де усі предмети, крім інформатики, викладаються окремо для учнів різних етнічних спільнот. Абсолютно різними є підручники і посібники, наприклад, боснійці, які відвідують «боснійську» програму, працюють з книгами, виданими в Сараєво. Натомість боснійські хорвати навчаються за книгами, що видаються в Загребі (Республіка Хорватія). Боснійські хорвати після закінчення навчання часто продовжують навчання в Хорватії, оскільки добре знають хорватську мову і літературу, історію, географії тощо. Або ще такий приклад: на уроках географії хорвати вивчають географію Хорватії і рідко згадують про БіГ³⁵. Цікаво, що низка дослідників заявили про нижчі показники освітніх досягнень учнів сегрегованих шкіл³⁶.

Журналістка Мірна Садіковіч в одній зі своїх статей для «Радіо Свобода» навела слова старшокласника Харіса Букаріча із Горні-Вакуфа / Ускопле, розділеного міста в центральній Боснії. Він красномовно описав відвідування закладу освіти, який існує за принципом «дві школи під одним дахом»: «У школі вони на одному поверсі, а ми на іншому, за межами школи у них є свої кав'ярні, у нас є свої, у них є своя сторона вулиці, а у нас є наша. За останні кілька років я справді не бачив двох-трьох людей хорватської національності. Навіть коли ми хочемо налагодити контакт, у нас є якийсь страх, тому багато людей все ще живуть у

³⁴ Ibid. S. 9–10.

³⁵ Čustović Z. Segregation, Education and Nationalism: Two Schools Under One Roof System in Bosnia and Herzegovina. *Politheor. European Policy Network*. 2014. URL: <https://politheor.net/segregation-education-and-nationalism-two-schools-under-one-roof-system-in-bosnia-and-herzegovina-2/>

³⁶ Radić, N., Kabil, S. *Podijeljene škole u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: UnicefB 2009.

контексті війни»³⁷. Тож наслідком існування зазначених шкіл є консервація міжнаціональної сепарації і ворожнечі, яка з часом може призвести до повторного спалаху насильства на Балканах.

На основі даних, отриманих Місією ОБСЄ в БіГ у 2018 р., з'ясувалося, що в країні діють 56 шкіл, розташованих у 28 місцевостях, в яких існує практика «дві школи під одним дахом» (46 початкових (основних) і 10 середніх шкіл)³⁸. Така практика здебільшого поширена в кантонах зі змішаним етнічним населенням, де немає національної групи, що домінує. Йдеться про кантони Зеніцько-Добойський, Центральньо-Боснійський, Герцеговинсько-Неретванський. Згідно з даними ОБСЄ, у Зеніцько-Добойському кантоні є два випадки «двох шкіл під одним дахом» (школи у двох місцинах), три випадки таких шкіл, що об'єднані адміністративно та юридично, а також два випадки розділених шкіл, у яких навчання ведеться за двома навчальними програмами. У кантоні Центральна Боснія 18 випадків «двох шкіл під одним дахом»: йдеться про 36 шкіл (20 центральних і 16 регіональних) у 18 місцевостях, зокрема в таких містах: Бугойно, Бусовача, Фойніца, Горні Вакуф-Ускопле, Яйце, Киселяк і Вітез. На відміну від Зеніцько-Добойського кантону, у Центральньо-Боснійському кантоні немає випадків адміністративно-правового об'єднання подібних шкіл, а також будь-яких ініціатив щодо цього. У Герцеговинсько-Неретванському кантоні було зафіксовано вісім випадків «двох шкіл під одним дахом» (16 шкіл у восьми населених пунктах), один – адміністративно-юридично об'єднаних «двох шкіл під одним дахом» (гімназія в Мостарі), два випадки розділених, які навчаються за двома програмами³⁹. Наголосимо, що Європейський Союз і ОБСЄ дають чіткі рекомендації щодо поступового усунення освітньої сегрегації з освіти у зазначених кантонах Федерації Боснії і Герцеговини.

За минулі роки в початковому і середньому шкільництві БіГ проведено низку змін, спрямованих на удосконалення якості освіти. Так, у 2022 р. були розроблені і впроваджені базові технічні стандарти для інструментів інформаційно-комунікаційних техно-

³⁷ Sadiković M. Podijeljene škole: Mi na jednom, oni na drugom spratu. *Radio Slobodna*. 2018. URL: <https://www.slobodnaevropa.org/a/podijeljene-skole-bih/29070500.html>

³⁸ «Two Schools Under One Roof». *The Most Visible Example of Discrimination in Education in Bosnia and Herzegovina*. OSCEб 2018. P. 10.

³⁹ Ibid. P. 28, 32, 40.

логій у системах освіти федеративних суб'єктів БіГ. Ці кроки стали можливими завдяки проєкту «Let's Invent Education!». Визначення базових технічних стандартів для інструментів інформаційно-комунікаційних технологій в освітніх системах БіГ сприяє встановленню мінімальних норм і стандартів для комп'ютерного обладнання та допоміжної інфраструктури в освітніх закладах країни. У грудні 2021 р. уряд Республіки Сербської прийняв Стратегію розвитку дошкільної, початкової та середньої освіти на період 2022–2030 років. Документ визначив, зокрема, такі завдання: 1) збільшити охоплення дітей дошкільною освітою; 2) оновити програму дошкільної освіти та навчальні плани для учнів початкової та середньої школи; 3) оновити підручники як друковані, так і цифрові, відповідно до нових навчальних планів і програм; 4) змінити підхід до знань від концепції викладання до концепції учіння, що призведе до поглиблення оперативних і функціональних знань та розвитку критичного мислення учнів; 5) забезпечити програми підвищення кваліфікації працівників освіти; 6) посилити зв'язок між освітою та ринком праці⁴⁰.

У 2023 р. у школах БіГ проведено міжнародні оцінювання TIMSS (Тенденції в міжнародній математиці та наукових дослідженнях) та ICILS (Міжнародне дослідження комп'ютерної та інформаційної грамотності) проводяться в школах наприкінці навчального року. В оцінюванні TIMSS 2023 взяли участь 3508 учнів, 221 клас і 121 школа, пройшовши цифровий тест з математики та природничих наук, а оцінюванні ICILS 2023 тоді – 1950 учнів зі 106 шкіл. У 2024 р. на основі спільних основних навчальних програм, визначених у результатах навчання (ZPNPP), міністерства освіти чотирьох кантонів розробили нові теми, впровадження яких розпочато в початкових і середніх школах⁴¹.

Статистичні дані засвідчують поступове зменшення чисельності учнів середніх шкіл. У 2021/22 н. р. у 313 середніх школах БіГ

⁴⁰ Стратегија развоја предшколског, основног и средњег васпитања и образовања Републике Српске за период 2022–2030. године. URL: https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpk/predskolsko/PublishingImages/Pages/News/Стратегија%20развоја%20предшколског%20основног%20и%20средњег%20васпитања%20и%20образовања_453764767.pdf

⁴¹ Bosna i Hercegovina:Reforme u osnovnom i srednjem obrazovanju. 2024. URL: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/bs/national-education-systems/bosnia-and-herzegovina/bosna-i-hercegovinareforme-u-osnovnom-i-srednjem>

навчалося 108257 учнів, що на 2147 або на 1,9 % менше порівняно з попереднім навчальним роком. Найбільше учнів навчається у професійно-технічних школах (56,8 %), удвічі менше в гімназіях (21 %), найменше у середніх професійних школах (18,8 %) ⁴². Як бачимо з таблиці 3, кількість учнів середніх шкіл упродовж 2017–2022 рр. зменшилася на понад 16 тис. осіб.

Таблиця 3. Кількість дітей, охоплених середньою освітою у БіГ

Рік	Кількість учнів
2021/22	108257
2020/21	110404
2019/20	112796
2018/19	117764
2017/18	124368

Джерело: Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2022.godinu. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Sektori/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_statistickim_pokazateljima_u_obrazovanju_u_BiH_u_2022_godini.pdf

Важливо визнати, що реформування початкової та середньої освіти в БіГ, з огляду на прагнення країни приєднатися до ЄС, відбувається вкрай повільно, а подекуди незадовільно. У статті «Реформи освіти як бурхливе море» (2022) учителі Недім Крайшнік та Намір Ібрагімович говорили про непослідовність й нескоординованість реформ. Так, декілька адміністративних одиниць БіГ за допомогою міжнародних організацій працюють над реформуванням системи освіти. Проте міжнародні донори та неурядові організації більше приділяють питанням забезпечення якісної освіти, а не реформуванню усєї системи. «Озираючись назад, можна сказати, що словосполучення «реформа освіти» вилетіло з ужитку, і нічого не реформується; за винятком девальвації самої освіти та вчительської професії та швидкого повернення на конформістські позиції. Наші учні все ще запам'ятовують багато інформації, вчителі все ще вдаються до перевірених неефективних методів навчання та викладання на уроці, школа все ще нецікава, нудна та

⁴² Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2022.godinu.. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Sektori/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_statistickim_pokazateljima_u_obrazovanju_u_BiH_u_2022_godini.pdf

стомлююча для дітей; Оцінки все ще залишаються єдиним засобом мотивації та погрози, ми все ще романтизуємо всю систему, беручи за доказ лише кількох людей, чії успіхи ми, зрештою, не заслужуємо. Вся система і люди в ній все ще жалюгідно захищаються»⁴³, – зазначають автори. Н. Крайшнік та Н. Ібрагімович вказали на відсутність суспільного консенсусу щодо освітніх реформ, нерозуміння їх необхідності з боку батьків. Крім того, вони виокремили проблему використання застарілих підручників, виділення коштів на підвищення кваліфікації вчителів, які могли б працювати за оновленими навчальними програмами і планами. Доцільно, на їхню думку, провести експеримент у вибраних школах і класах щодо запровадження нових програм та освітніх підходів, водночас інвестувати у професійний розвиток педагогів. Підсумовуючи, автори слушно зауважили: «Усі великі концепції, включно з навчальними програмами, орієнтованими на результати, мають сенс лише тоді, коли вони матеріалізуються в класі»⁴⁴.

4. Вища освіта

Вища освіта в БіГ має давні традиції, які сягають XVI ст. У часи належності до складу Югославії на території БіГ були засновані і діяли п'ять державних університетів: Університет в Сараєво (1949), Університет в Баня-Луці (1975), Університет в Тузлі (1976), Університет в Мостарі (1977), Університет «Джемаль Бієдіч» в Мостарі (1977). У роки незалежності БіГ було засновано ще три державних університети: у 1992 р. – Університет Східного Сараєва (шляхом виокремлення низки факультетів від Сараєвського університету), у 1997 р. – Університет в Біхачі, у 2000 р. – Університет в Зеніці. Зазначені заклади освіти загалом включають в себе понад 90 факультетів і мистецьких академій. Шість державних університетів діють на території Федерації Боснії та Герцеговини, два – в Республіці Сербській (Університет в Баня-Луці, Університет Східного Сараєва). Крім того, в Республіці Сербській було засновано два державні спеціалізовані заклади вищої освіти: Вищу медичну школу в Прієдорі (1997), Вищу школу туризму і готельної справи в Требієні (2007).

⁴³ Krajišnik N., Ibrahimović N. BiH: Reforme obrazovanja kao nemirno more. *Aljazeera*. 2022. <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2022/8/18/manifest-reforme-obrazovanja>

⁴⁴ Ibid.

Крім того, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у БіГ започаткували діяльність 29 приватних закладів вищої освіти. Серед них найвідомішими є Міжнародний університет в Сараєво, Американський університет у Боснії і Герцеговині (Тузла, Сараєво і Баня-Лука), Європейський університет «Каллос» (Тузла), Університет в Травніку тощо. В окрузі Брчко діє приватний Європейський університет. Більшість приватних закладів освіти функціонують на території Федерації Боснії та Герцеговини. Загальна кількість закладів вищої освіти на 2010 р. становила: у Федерації Боснії та Герцеговини – 21 (6 – державних і 15 – приватних), у Республіці Сербській – 18 (4 – державні і 14 – приватних). Чисельність студентів в БіГ становила 115528 осіб, з них 71600 у Федерації Боснії та Герцеговини (64756 – у державних ЗВО, 5350 – у приватних) і 43928 у Республіці Сербській (30850 – у державних ЗВО, 13078 – у приватних)⁴⁵. Державні заклади освіти користуються більшою популярністю серед абітурієнтів, аніж приватні, передусім тому, що тут здібні молоді люди можуть здобути безкоштовну освіту.

Зауважимо, що процес появи нових закладів вищої освіти в БіГ триває. За даними Центру інформації та визнання документів у сфері вищої освіти, у Боснії та Герцеговині на 2022 р. було 52 ліцензовані ЗВО, тоді як на офіційному вебсайті Агентства з розвитку вищої освіти та забезпечення якості (НЕА) наразі перераховано 39 акредитованих закладів вищої освіти⁴⁶. Як бачимо, не усі ЗВО мають інституційну акредитацію, крім якої відбувається ще й акредитація освітніх програм. Обов'язковість акредитації передбачена законодавством.

У 2007 р. в БіГ було прийнято рамковий закон про вищу освіту, який оголосив такі ціннісні засади: академічна свобода, академічне самоврядування та автономія університету; відкритість університету до громадськості, громадян та місцевої громади; нерозривність викладацької роботи та наукової чи художньої творчості; повага до європейських гуманістичних і демократичних ціннос-

⁴⁵ Jovičić M., Jovičić A. Visoko obrazovanje u Bosni i Hercegovini. *Zbornik_radova*. 2011. Broj 6. S. 173. URL: https://zbornik.efb.ues.rs.ba/dokumenta/Zbornik_radova_6-2011/Zbornik_radova_6-2011_p173-178.pdf

⁴⁶ Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2022.godinu. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Sektor/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_statistickim_pokazateljima_u_obrazovanju_u_BiH_u_2022_godini.pdf

тей, гармонізація з європейською системою вищої освіти; повага до прав людини і громадянських свобод, включаючи заборону всіх форм дискримінації; концепція навчання впродовж життя; взаємодія з соціальною спільнотою і зобов'язання університетів розвивати соціальну відповідальність студентів та інших членів академічної спільноти⁴⁷.

Стаття 48 згаданого закону визначала такі повноваження НЕА: 1) встановлення чітких, прозорих і доступних критеріїв акредитації ЗВО та прийняття норм, що визначають мінімальні стандарти у сфері вищої освіти; 2) встановлення критеріїв відбору вітчизняних та міжнародних експертів, які здійснюють оцінку та аудит якості і дають рекомендації щодо акредитації ЗВО; 3) надання рекомендацій щодо критеріїв і стандартів Міністерству Республіки Сербської, міністерствам кантонів і округу Брчко БіГ для створення та закриття ЗВО, а також для реструктуризації навчальних програм; 4) надання рекомендацій щодо критеріїв ліцензування ЗВО та освітніх програм; 5) надання рекомендацій щодо найнижчої плати за навчання для всіх студентів в акредитованих ЗВО з метою узгодження найнижчої плати за навчання на всій території БіГ; 6) надання консультацій з питань праці та політики розвитку Міністерству Республіки Сербської, міністерствам кантонів та округу Брчко БіГ; 7) надання зацікавленим особам консультацій та інформації з питань, що належать до компетенції НЕА; 8) встановлення стандартів якості, аналіз якості, надання рекомендацій щодо усунення недоліків якості освіти в ЗВО; 9) представлення БіГ в міжнародних організаціях з якості вищої освіти; 10) пропонування загальних вказівок і критеріїв, на основі яких кошти з бюджету закладів БіГ можуть бути виділені закладам вищої освіти для науково-дослідницької роботи; 11) прийняття нормативно-правових та інших актів у межах своєї компетенції⁴⁸.

Згідно із законом 2007 р., система вищої освіти у БіГ базується на принципах Болонської декларації, тож передбачає механізм накопичування кредитів (ECTS) і має три рівні (цикли):

- перший рівень – бакалаврат, який зазвичай триває 3–4 роки на раховує загалом від 180 до 240 кредитів ECTS (винятком є студії в

⁴⁷ Okvirni zakono visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini. 2007. URL: <https://www.paragraf.ba/propisi/bih/okvirni-zakon-o-visokom-obrazovanju-u-bosni-i-hercegovini.html>

⁴⁸ Ibid.

галузі медичних наук, які оцінюються в 360 кредитів ECTS). Після закінчення бакалаврату студенти отримують ступінь бакалавра;

- другий рівень – магістратура, яка триває 1 або 2 роки, охоплює 60 або 120 кредитів ECTS та забезпечує ступінь магістра наук або мистецтв;

- третій рівень – аспірантура, яка триває 3 роки (180 кредитів ECTS), а після її закінчення і захисту дисертації присвоюється ступінь доктора.

В університетах також можна закінчити спеціальні курси, що тривають 1 –2 роки. Після їхнього закінчення можна отримати диплом спеціаліста у певній галузі⁴⁹.

За деякими оцінками, близько 7 % населення БіГ мають вищу освіту, на відміну, наприклад, від Південної Кореї, де цей показник перевищує 70 %. Згідно з Конституцією БіГ, вища освіта є компетенцією суб'єктів федеративної держави. На рівні Республіки Сербської прийнято Закон про вищу освіту, а також усі супровідні документи (правила та положення). Закон однаково трактує як державні, так і приватні заклади освіти. Федерація Боснії і Герцеговини прийняла дещо інше рішення. Вища освіта (особливо щодо фінансування) є виключною відповідальністю кантонів, кожен з яких приймає власний Закон про вищу освіту. У Республіці Сербській обидва державні університети є інтегрованими закладами з казначейською операційною моделлю. У Федерації Боснії та Герцеговини лише деякі кантони спрямували фінансування через казначейство, а інші ще не зробили цього⁵⁰. На рівні Федерації Боснії та Герцеговини ці асигнування становлять 0,01 % ВВП, а Республіки Сербської – 0,008 %. Зрозуміло, що ця різниця є незначною⁵¹.

Бюджет вищої освіти Федерації Боснії і Герцеговини є практично сумою бюджетів вищої освіти кантонів. На рівні Федерації загальна сума асигнувань на одного студента у 2010 р. становила

⁴⁹ Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2022.godinu. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Sektor/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_statistickim_pokazateljima_u_obrazovanju_u_BiH_u_2022_godini.pdf

⁵⁰ Jovićić M., Jovićić A. Visoko obrazovanje u Bosni i Hercegovini. *Zbornik_radova*. 2011. Broj 6. S. 172. URL: https://zbornik.efb.ues.rs.ba/dokumenta/Zbornik_radova_6-2011/Zbornik_radova_6-2011_p173-178.pdf

⁵¹ Ibid. S. 174.

1277 євро, тоді як асигнування на одного студента лише з кантонального бюджету – в середньому 946 євро. На фінансування освіти одного студента у державних закладах вищої освіти Федерації Боснії і Герцеговини у 2010 р. виділялося 1413 євро (з них 1067 євро з державного бюджету). На рівні Республіки Сербської загальний бюджет вищої освіти у цьому ж році складав понад 55,1 млн. євро. Загальна сума асигнувань на одного студента на рівні Республіки Сербської складала 1255 євро на рік, з них асигнування власне з бюджету також –1067 євро⁵².

Демографічні та міграційні проблеми також позначаються на кількості здобувачів вищої освіти в БіГ (див. таблицю 4). У зимовому семестрі 2021/22 н. р. на першому рівні освіти (включаючи короткий цикл та інтегроване навчання) у ЗВО навчалися 76028 студентів, з них 10467 – на останньому курсі⁵³. Як бачимо, впродовж п'яти років кількість студентів зменшилася на 18799 осіб.

Таблиця 4. Кількість студентів в акредитованих закладах вищої освіти БіГ у 2017–2022 рр.

Рік	Кількість студентів
2021/22	76028
2020/21	78343
2019/20	81228
2018/19	87548
2017/18	94827

Джерело: Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2022.godinu (2022). URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Sektori/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_statistickim_pokazateljima_u_obrazovanju_u_BiH_u_2022_godini.pdf

Кількість випускників боснійсько-герцеговинських університетів і вищих шкіл також зменшилася, що демонструє таблиця 5.

⁵² Ibid. S. 174.

⁵³ Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2022.godinu. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Sektori/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_statistickim_pokazateljima_u_obrazovanju_u_BiH_u_2022_godini.pdf

Таблиця 5. Кількість випускників першого рівня вищої освіти в акредитованих закладах вищої освіти БіГ у 2017–2022 рр.

Рік	Кількість випускників
2021	12324
2020	13291
2019	14181
2018	14220
2017	14583

Джерело: Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2022.godinu. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Sektori/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_statistickim_pokazateljima_u_obrazovanju_u_BiH_u_2022_godini.pdf

У 2021/22 н. р. у закладах вищої освіти працювали 9782 викладачі та співробітники. Беручи до уваги повну зайнятість, загальна кількість викладачів і співробітників становить 6478 осіб, 48,3 % з яких працюють на умовах повної зайнятості, 51,7 % – на сумісництві⁵⁴.

Стратегічними документами розвитку вищої освіти БіГ визначено важливість підвищення професійних компетентностей викладачів університетів. З цієї метою заплановано реалізувати такі заходи: а) визначити критерії, за якими буде оцінюватися їхня педагогічна робота; б) передбачити в нормативних актах ЗВО положення, які конкретизуватимуть критерії визначення педагогічних компетентностей; в) проводити періодичне самооцінювання і зовнішнє оцінювання педагогічних, дидактико-методичних та дослідницьких якостей викладачів ЗВО; г) створити систему безперервного професійного навчання, спрямовану на подальший розвиток функціональних та мультидисциплінарних компетентностей викладачів ЗВО. Деякі ЗВО в БіГ організовують додаткове навчання для своїх працівників у сферах педагогічних компетентностей, викладання та створення електронного навчального контенту, підприємництва й управління проєктами тощо. Навчання управлінського менеджменту, а також підвищення кваліфікації викладачів часто організовувались у формі проєктної діяльності. На сьогодні у боснійсько-герцеговинських ЗВО участь викладачів у програмах підвищення кваліфікації на внутрішньому та міжна-

⁵⁴ Ibid.

родному рівнях є критеріями, які оцінюються при просуванні на науково-педагогічні посади⁵⁵.

Викладачі університетів і вищих шкіл є державними службовцями, а тому їхнє працевлаштування відповідає законодавству про державну службу, законам про вищу освіту, колективним договорам тощо. Їхня заробітна плата здійснюється за рахунок коштів бюджету відповідних органів управління освітою або за рахунок власних надходжень університетів, а її рівень регулюється законом про заробітну плату. Відповідно до колективного договору, який укладається і діє в кожному університеті, 40-годинне навантаження професорсько-викладацького складу складається з лекцій, практичних занять, семінарів, польових занять, консультацій, наставництва, рецензій програм, курсових робіт, іспитів, підготовки, підвищення педагогічної майстерності, роботи в раді факультету, роботи в комісіях факультету, науково-дослідної роботи та наукового стажування⁵⁶.

Для праці у ЗВО необхідними є два академічні рівні: по-перше, науковий ступінь, по-друге, науково-педагогічний рівень, який стосується посади викладача, що набувається шляхом призначення після проведення конкурсу. Порядок визначення відповідності конкретного кандидата цим вимогам і наявності необхідних психологічних / фізичних якостей визначається статутом ЗВО або іншими організаційними документами. Доценти в університетах призначаються відповідно до статуту університету та нормативних актів компетентних органів управління освітою.

Викладацькі посади і звання ЗВО у БіГ поділяються на науково-педагогічні, мистецько-педагогічні та педагогічні. Науково-педагогічні та мистецько-педагогічні посади / звання: асистент, доцент і професор. Педагогічні посади / звання: викладач вищої школи та професор вищої школи. Викладачі на науково-педагогічних і мистецько-педагогічних посадах можуть викладати в усіх видах академічних і професійних студій. Науково-педагогічні та мистецько-педагогічні звання можуть набуватися лише у ЗВО.

⁵⁵ Bosna i Hercegovina: Kontinuirani profesionalni razvoj akademskog osoblja u visokom obrazovanju. 2024. URL: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/bs/national-education-systems/bosnia-and-herzegovina/bosna-i-hercegovinakontinuirani-profesionalni-0>

⁵⁶ Bosna i Hercegovina: Uslovi službe za akademsko osoblje u visokom obrazovanju. 2024. URL: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/bs/national-education-systems/bosnia-and-herzegovina/bosna-i-hercegovinauslovi-sluzbe-za-akademsko>

Крім того, в університетах можуть набуватися наукові та дослідницькі звання відповідно до нормативно-правових актів про науково-дослідницьку діяльність та статуту університету. Професори, як правило, виходять на пенсію у віці 65 років, якщо немає необхідності їх подальшої роботи відповідно до законодавства⁵⁷.

Окрім кількісних й інституційно-професійних характеристик академічного середовища боснійсько-герцеговинської вищої школи, доцільно вказати і на соціальну роль університетів в БіГ. Як відзначають дослідники, у роки Боснійської війни престиж вищої освіти в суспільстві значно знизився. Однак поступово після нормалізації суспільного життя й економічних відносин отримання університетської освіти знову стає передумовою для соціального піднесення особистості. Щоправда, в БіГ ще з югославських часів залишилося прагнення партійно-політичних еліт контролювати університети, визначати змістові особливості освіти. Проявом цього стали факти входження представників партійно-політичних еліт, причому доволі далеких від питань освіти, до наглядових рад і управлінського апарату ЗВО⁵⁸.

Дослідник з Гюноверського університету (Німеччина) Боно Вебер у 2007 р. навіть вів мову про політичний конформізм університетів БіГ, який не тільки погіршив соціальне становище ЗВО, але й призвів до деградації науки й академічного викладання, що, на його думку, значно перевершило ерозію, характерну для останніх двох десятиліть соціалістичного суспільного ладу. Створення нових університетів під час війни супроводжувалося різким збільшенням кількості студентів у повоєнний період. Так, Сараєвський університет у 2000 р. досяг довоєнного рівня кількості студентів, і там навчалися 25000 осіб. Проте вже через три роки ця цифра зросте до вражаючих 47000. У Республіці Сербській цього ж навчального року в обох університетах у Баня-Луці та Паламі (факультет університету Східного Сараєво) здобували освіту загалом 25000 студентів, тоді як до війни в Університеті Баня-Луки їх було 3–4 тис. У країні, де економіка повільно й лише обмежено відновлюється після воєнних руйнувань, де рівень безробіття оцінюється приблизно у 50 %, а загальна чисельність населення зна-

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Weber B. *Kriza univerziteta i perspektive mladih naučnika u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2007. 112 s.

чно скоротилася, це політично зумовлене кількісне розширення для університетів означає, що вони ще більше, ніж у 1980-х рр., змушені були взяти на себе функцію соціального клапана, яка є для них чужою. За цих умов академічна освіта виконувала регресивну функцію забезпечення офіційних академічних звань. Особливо виразною стала етнізація ЗВО, що функціонували у національних регіонах федеративної БіГ. «Кадрова політика» нових політичних еліт, пов'язана з етнічною трансформацією університетів, призвела до систематичної провінціалізації науково-педагогічного складу. Нове формування університетів під час війни за етнічними принципами супроводжувалося, зокрема, відбором і призначенням кількох «хвиль» нового викладацького складу, у якому діяв принцип негативного відбору, тобто він відбувався за ідеологічно-політичними критеріями, що знову відкрило двері для вербування кадрів із групи менш кваліфікованих молодих учених довоєнного періоду, з групи викладачів провінційних університетів і вищих шкіл із сусідніх держав – Сербії та Хорватії. Це відбувалося без урахування наукової кваліфікації, часто без необхідної формальної кваліфікації. Такий сформований під час війни професорсько-викладацький склад поповнився молодими вченими, яких протягом наступних років просували за принципом негативного відбору. За десятиліття (1997–2007) лише одна вища школа в Паламі підготувала близько сотні докторів наук. На вершині цього процесу депрофесіоналізації, як вважає Б. Вебер, розміщуються два державні університети в Республіці Сербській. У цих закладах більшість професорсько-викладацького складу – це науковці, які, на думку німецького дослідника, не відповідають навіть мінімальним академічним кваліфікаційним критеріям, а в органах самоврядування університетів їх домінування ще більше⁵⁹.

Ведучи мову про «кризу університетів» в БіГ, Б. Вебер стверджував, що ідеологічний конформізм університетів зумовив внутрішньоуніверситетську трансформацію науки та освіти в країні. У той час як етнонаціоналізм почав домінувати в наукових дискурсах, етнізовані науки про культуру (історичні науки, літературознавство, філософія) переживають піднесення як в академічному просторі, так і поза ним. Сербський і хорватський етнонаціона-

⁵⁹ Ibid. S. 28–29.

лізм, використовуючи «наукову» легітимізацію своїх ідей, набуває особливо радикальної форми. Нормативні науки (право, економіка), які раніше займали панівне становище, як і природничі науки, втратили політичне значення. Процеси етнізації повністю знищили будь-яку наукову критику, а академічна професійна етика втратила практичне значення, навіть не увійшовши до внутрішньоакадемічних дискусій⁶⁰.

На думку Б. Вебера, економічна та соціальна деградація університету призвела до майже повного зникнення наукових досліджень. Загальні бюджетні асигнування на дослідження в Республіці Сербській у 2006 р. не перевищили 1 млн євро. Крім того, дуже обмежені кошти, виділені міністерствами суб'єктів і кантонів на цю сферу, не можуть бути використані для проведення серйозних наукових досліджень. Ці кошти розподіляються за політико-партійними критеріями, а не на основі якості наукових проєктів або актуальності запропонованих предметів дослідження. Також немає ефективного контролю, щоб визначити, чи веде проведене дослідження до значних наукових результатів і чи воно взагалі використовувалося для дослідницьких цілей. В університетах БіГ, згідно зі спостереженням Б. Вебера, працюють дві групи вчених: одна група, члени якої за останні півтора десятиліття не опублікували жодної наукової монографії; інша група, представники якої публікують дві чи три статті на рік, причому наукова цінність їхньої «продукції» дуже сумнівна. У сфері соціальних наук брак грошей на наукову роботу з місцевих джерел частково компенсується роботою на потреби міжнародних організацій та західних політичних фондів. Однак у цих дослідженнях громадської думки, які визначаються інтересами міжнародних інституцій, часто відтворюється механізм соціалістичного регресу наукових досліджень у політичні послуги⁶¹.

Оцінивши у доволі негативних тонах внутрішні питання якості освіти в університетах БіГ, Б. Вебер пропонував вжити таких заходів: скорочення тривалості і дебюрократизацію процесу подання та затвердження магістерських і докторських дисертацій; деполітизація призначення членів керівних органів університетів; деполітизація процесу прийняття рішень щодо виділення держав-

⁶⁰ Ibid. S. 30.

⁶¹ Ibid. S. 30–31.

них коштів на наукові проекти; усунення окремих викладачів університетів, які не мають достатньої наукової кваліфікації або поширюють радикальні ідеї з крайніми прояви упередженості; дозвіл на реєстрацію академічних асоціацій на державному рівні тощо. Особливий акцент Б. Вебер робив на потребу підтримки молодих науковців, які повинні змінити старше покоління викладачів. На його думку, їх треба залучити до моніторингу стосунків в університетах БіГ, а також до стратегічних дискусій, що проводяться в рамках міжнародних організацій. Потрібно створити можливості для регулярної наукової та освітньо-політичної комунікації між молодими вченими, надати їм цільову фінансову підтримку, зокрема і в сфері наукових досліджень⁶².

Як і в Україні, викладачі вищих шкіл та університетів БіГ здебільшого з недовірою поставилися до Болонського процесу. Як зауважила дослідниця Майя Джуріч, в умовах запровадження Болонської системи у вищій освіті БіГ не було досягнуто багатьох ключових процесів, таких як зростання мобільності студентів, кращі умови навчання, якість освітнього процесу, більша конкурентоспроможність на внутрішньому та європейському ринках, зростання практики, піднесення науково-дослідницької роботи тощо⁶³. Дослідниця навіть використала термін «Болонський хаос», особливо щодо процедур академічної співпраці, гармонізації освітніх програм, переведення кредитів, а головне, мінімального й оптимізованого отримання знань. Вона також вказала на певне невдоволення студентів, які перебували на програмах академічної мобільності, але після повернення до БіГ жоден із курсів, які вони пройшли за семестр в одному з університетів ЄС, не був визнаний, тож їм довелося боротися за свої права. Отже, як можна пересвідчитися з вищевикладеного, функціонування кредитної системи ECTS виявилось занадто складним завданням для деяких закладів вищої освіти БіГ⁶⁴. Нові тенденції у сфері реформування вищої освіти БіГ пов'язані з увагою до інклюзивної освіти.

Звісно, на теренах БіГ поступово відбуваються процеси модернізації системи вищої освіти, визначаються нові стратегічні і тактичні цілі й завдання, спрямовані на досягнення міжнародних

⁶² Ibid. S. 37–38.

⁶³ Đurić M. *Gdje smo sa visokim obrazovanjem u Bosni i Hercegovini? Izazovi i prilike visokog obrazovanja 21. stoljeća. Naučna monografija*. Travnik, 2021. S. 60.

⁶⁴ Ibid. S. 61.

стандартів у цій царині. Для прикладу, у червні 2023 р. було схвалено Стратегію розвитку науки і технологій, вищої освіти та інформаційного суспільства в Республіці Сербській на період 2023–2029 років⁶⁵. Цей документ відповідає глобальним цілям «Європа 2030 для сталого розвитку», відповідно до яких освіта, наука, технології, дослідження, інновації та цифровізація вважаються передумовою для досягнення сталої економіки ЄС, як частини Цілей сталого розвитку ООН. Важливо, щоб ця стратегія була реалізованою й не перетворилася на черговий декларативний документ.

5. Освіта дорослих

БіГ прийняла концепцію навчання упродовж життя та в останні роки розпочала процеси реформ на всіх рівнях з метою поліпшення освіти дорослих як одного з ключових інструментів соціально-економічного розвитку, піднесення зайнятості, конкурентоспроможності на ринку знань, мобільності та гнучкості робочої сили.

Вагоме значення для реформ у сфері освіти дорослих мала міжнародна конференція «Навчання впродовж життя та освіта дорослих: ключові фактори економічного та соціального оновлення в Південно-Східній Європі» (SEE), яка відбулася в Сараєво у 2006 р., через три роки після підписання Декларації про навчання впродовж життя у Скоп'є. Міністри освіти, представники офісу DVVI, партнерських організацій та експерти обговорили важливість освіти дорослих для мирного розвитку регіону і подальші кроки у цьому напрямі. Підсумки конференції підкреслили необхідність підтримки двох ключових аспектів освіти дорослих у країнах Південно-Східної Європи – законодавчої бази та інституційної інфраструктури, що стало вступом до подальшого розвитку законодавства у сфері освіти дорослих у другому десятилітті XXI ст. Зобов'язання, узяті за підсумками конференції, включали: а) розроблення стратегії навчання впродовж життя, невід'ємною частиною якої буде освіта дорослих; б) прискорення процесу створення правової основи освіти дорослих у Південно-Східній Європі; в) підвищення значення освіти дорослих для суспільства⁶⁶.

⁶⁵ Стратегија разvoja nauke i tehnologije, visokog obrazovanja i informacionog drustva u Republici Srpskoj. 2023. URL: https://komorars.ba/wp-content/uploads/2023/06/Стратегија_МНРВОИД_нацрт.pdf

⁶⁶ Hadžiomerović A. I., Pfanzelt A., Pfanzelt H. *Studija o učenju i obrazovanju odraslih u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: DVV International Bosna i Hercegovina, 2022. S. 36.

Підписавши низку міжнародних угод, БіГ узяла на себе обов'язки гармонізувати політику та законодавчі норми у сфері освіти дорослих із прийнятими на міжнародному рівні принципами і цілями. Відповідно, було ухвалено три основні документи для концептуалізації та визначення освіти дорослих: Стратегічні напрямки розвитку освіти в БіГ з планом реалізації на 2008–2015 рр. (2008)⁶⁷, Принципи та стандарти в галузі освіти дорослих у БіГ (2014) та Стратегічна платформа розвитку освіти дорослих у контексті навчання впродовж життя в БіГ на період 2014–2020 (2014)⁶⁸.

Завдяки документу «Основи рамки кваліфікацій у Боснії та Герцеговині» (2011) розпочався надзвичайно важливий і складний процес розробки рамки кваліфікацій у БіГ на основі Європейської рамки кваліфікацій для навчання упродовж життя. Метою документа є сприяння зв'язку результатів різних видів освітньої діяльності (формальної, неформальної, неофіційної) через оцінювання результатів навчання та створення системи визнання попередньої освіти⁶⁹. Цілі рамки кваліфікацій мають вагомий наслідок для секторів освіти, зайнятості та працевлаштування як усередині країни, так і за кордоном, зокрема: поглиблення розуміння та визнання кваліфікацій; чітке зіставлення освітніх досягнень із системою управління якістю для кожної кваліфікації; орієнтація особистості щодо вибору освіти; горизонтальна мобільність і вертикальний прогрес між різними рівнями та підсистемами освіти, що є важливою передумовою для навчання упродовж життя⁷⁰.

Після прийняття стратегічних документів на державному рівні уряди об'єктів і кантонів ухвалили власні закони про освіту дорос-

⁶⁷ Strateške pravce razvoja obrazovanja u Bosni i Hercegovini sa planom implementiranja, 2008.–2015. URL: <https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Strate%C5%A1ki-pravci-razvoja-obrazovanja-u-Bosni-i-Hercegovini-sa-planom-implementi-ranja-2008.-2015..pdf>

⁶⁸ Strateška platforma razvoja obrazovanja odraslih u kontekstu cjeloživotnog učenja u BiH za period 2014–2020. godine. URL: <https://aposo.gov.ba/sa-drzaj/uploads/Strate%C5%A1ka-platforma-razvoja-obrazovanja-odraslih-u-kontekstu-cjelo%C5%BE-i-votnog-u%C4%8Denja-u-bih-za-razdoblje-2014.-2020..pdf>

⁶⁹ Hadžimerović A. I., Pfanzelt A., Pfanzelt H. *Studija o učenju i obrazovanju odraslih u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: DVV International Bosna i Hercegovina, 2022. S. 45.

⁷⁰ Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2022.godinu. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Sektor/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_statistickim_pokazateljima_u_obrazovanju_u_BiH_u_2022_godini.pdf

лих. З усіх адміністративних одиниць БіГ Республіка Сербська була першою, хто прийняв у 2009 р. Закон про освіту дорослих. Вона заснувала Інститут освіти дорослих у Баня-Луці та відродила концепцію «робітничого університету»⁷¹. У 2021 р. було прийнято Стратегію освіти дорослих у Республіці Сербській на період 2021–2031 років⁷². У 2013–2019 рр. усі інші адміністративні одиниці БіГ сформували законодавчу базу для сфери освіти дорослих. Усі документи (такі як Стратегічна платформа) в принципі визнавали навчання впродовж життя основним орієнтиром та були присвячені концепціям суспільства, що навчається, та економіки, яке базується на знаннях, що обіцяє кращу працевлаштування людей⁷³.

На сьогодні всі адміністративні одиниці БіГ мають чинне правове регулювання. Кілька адміністративних одиниць розпочали процес перегляду законів про освіту дорослих, ухвалення підзаконних актів та розробки відповідних стратегій.

Відзначимо й те, що у 2015 р. Рада міністрів БіГ прийняла План дій щодо розробки та впровадження системи кваліфікацій у БіГ. Проте її станом на 2022 р. було запроваджено лише частково. Багато кваліфікацій не базуються на загальноприйнятих результатах навчання, й чимало викладачів, роботодавців і учнів не знають про існування системи кваліфікацій. Попереду ще багато роботи, щоб повністю узгодити структуру з Європейською рамкою кваліфікацій (EQF)⁷⁴.

У системі освіти дорослих БіГ працює значна кількість установ та організацій. Так, лише в Республіці Сербській на реалізацію програм формальної освіти дорослих станом на 2021 р. мали дозвіл 75 закладів (53 державні і 22 приватні), з них 13 закладів – на початкову освіту дорослих, 53 – на середню професійну, перепідготовку, додаткову підготовку, навчання та підвищення кваліфікації. У двох спеціалізованих закладах реалізовувалися програми здобуття початкової освіти, а також програми здобуття середньої

⁷¹ Hadžomerović A. I., Pfanzelt A., Pfanzelt H. *Studija o učenju i obrazovanju odraslih u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: DVV International Bosna i Hercegovina, 2022. S. 36.

⁷² Стратегија образовања odraslih у Републици Српској за период 2021–2031. године. URL: <https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpk/Publishing-Images/Pages/obrazovanjeodraslih/Стратегија%20образовања%20одраслих%20у%20Републици%20Српској%20за%20период%202021–2031.%20године.pdf>

⁷³ Hadžomerović A. I., Pfanzelt A., Pfanzelt H. *Studija o učenju i obrazovanju odraslih u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: DVV International Bosna i Hercegovina, 2022. S. 36.

⁷⁴ Ibid. S. 45.

професійної освіти, перепідготовки та додаткової кваліфікації. На 2021 р. було визнано дійсними 46 освітніх програм для дорослих та три програми підвищення кваліфікації. Значна частина практичної частини навчання за програмами освіти дорослих здійснювалася на той час у 243 роботодавців – на робочих місцях, для яких здійснювалася підготовка здобувачів. У структурі Інституту освіти дорослих почав працювати запрацював Екзаменаційний центр – перший центр такого типу в БіГ, функцією якого є перевірка знань, умінь і навичок студентів незалежно від методу отримання знань. З метою підготовки кадрів для освітньої роботи з дорослими в рамках проєктів було реалізовано тренінги: «Освіта для освітньої роботи з дорослими», «Тренінги для розробки програм освіти дорослих», «Підготовка експертів з акредитації закладів для освіти дорослих», «Підготовка тренерів з освіти дорослих» та «Підготовка менеджерів з освіти дорослих». Метою вищевказаних тренінгів було створення можливостей для розвитку андрагогічних компетенцій учасників та просування персоналу, залученого до процесу освіти дорослих⁷⁵.

Поступово зростає частка осіб серед населення віком 25–64 роки, які навчаються (табл. 6).

Таблиця 6. Частка осіб віком 25–64 роки, які навчаються (%)

Рік	Частка осіб віком 25–64 роки, які навчаються, %
2021/22	2,1
2020/21	3,3
2019/20	1,8
2018/19	1,9
2017/18	1,8

Джерело: Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2022.godinu. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Sektori/Obrazovanje/Obrazovanje-ostalo/Informacija_o_statistickim_pokazateljima_u_obrazovanju_u_BiH_u_2022_godini.pdf

⁷⁵ Стратегија образовања одраслих у Републици Српској за период 2021–2031. године. URL: <https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpk/Publishing-Images/Pages/obrazovanjeodraslih/Стратегија%20образовања%20одраслих%20у%20Републици%20Српској%20за%20период%202021–2031.%20године.pdf>

За популярністю в БіГ лідирує інформальна освіта. Показники участі в різних формах освіти дорослих в БіГ та ЄС показані у табл. 7.

Таблиця 7. Показники участі в освіті дорослих у БіГ порівняно із середніми показниками ЄС

Тип освіти	БіГ (2017), %	ЄС (2016), %
Формальна освіта	2,2	5,0
Неформальна освіта	6,9	41,4
Інформальна освіта	74,7	59,5

Джерело: Hadžiomerović A. I., Pfanzelt A., Pfanzelt H. *Studija o učenju i obrazovanju odraslih u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: DVV International Bosna i Hercegovina, 2022. S. 69.

Необхідно відзначити, що участь в освіті дорослих залежить від рівня освіченості. Респонденти із середньою освітою як найвищим рівнем освіти станом на 2018 р. частіше брали участь у формальній (2,3 %) та неформальній (5,3 %) освіті для дорослих. Найвищий рівень участі було виявлено серед респондентів із вищою освітою. У цій групі 5,7 % відвідували формальну освіту, а 26,6 % (що набагато вище середнього) – неформальну. Участь у формальній та неформальній освіті дорослих є вищою у містах (офіційно 3,2 %, неофіційно 10,6 %), тоді як у сільській місцевості – офіційно 1,5 %, неофіційно 4,3 %. Інформальна освіта дещо більше поширена в сільській місцевості (місто 73,6 %, село 75,4 %)⁷⁶. Попри все, освіта дорослих і надалі потребує розвитку та значних обсягів фінансування. Участь дорослих у сфері формальної та неформальної освіти усе ще не відповідає середнім загальноєвропейським показникам.

6. Проблемні моменти у сфері освіти

Підсумовуючи, відзначимо ще низку проблем і завдань для модернізації і європейської інтеграції системи освіти БіГ. Передсім доцільно звернути увагу на те, що для освіти у БіГ характерна наявність значного політичного впливу, що виявляється як у менеджерському, управлінсько-організаційному, так і в змістовому

⁷⁶ Hadžiomerović A. I., Pfanzelt A., Pfanzelt H. *Studija o učenju i obrazovanju odraslih u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: DVV International Bosna i Hercegovina, 2022. S. 69–70.

(навчальному, виховному) аспектах. Як відзначила Ламія Мілішіч, у БіГ практика відокремлення діє як політична стратегія, спрямована на дисциплінування населення шляхом стирання індивідуальності здобувачів освіти, що створило ґрунт для формування учнів / студентів як суб'єктів, які увічнюватимуть геополітичне бачення БіГ, яке можна використовувати з метою етномобілізації. Це говорить про порочне коло в системі освіти БіГ, «освітній світогляд» якої перебуває у політично спровокованому паралізованому стані⁷⁷. Можливо, така гостра оцінка видається перебільшеною, однак саме політико-ідеологічні впливи на освітній простір БіГ вважаються однією з серйозних проблем, які заважають інтеграції освіти цієї балканської країни до освітнього простору ЄС.

На ще одну серйозну перешкоду звернув увагу журналіст та експерт Фахрудін Воїч. Окрім застарілих освітніх програм, які потребують змін, недостатньої мотивації викладацького складу та надмірної політизації, однією з ключових проблем є складна адміністративна система, яка поділяє цю діяльність на кілька рівнів. Влада БіГ визнає, що процес реформ все ще відбувається, але дуже повільно і мляво. Професор Дженан Кулович слушно зауважив, в БіГ немає чіткої стратегії освітньої політики, і одна з ключових причин полягає у тому, що кожен суб'єкт і кантон приймає власний закон про освіту, а більшість кантональних законів не узгоджені з рамковим законом, а це обов'язково повинно бути⁷⁸.

Експерти підкреслюють необхідність перенесення акценту з теоретичної складової на практичні аспекти освіти, потребу розвитку дуальної освіти. Важливе завдання полягає у підготовці і мотивації професійних кадрів. Передусім йдеться про усунення залежності вчителів і викладачів від політично-партійних факторів, деполітизації конкурсів на педагогічні посади, підвищення фінансового забезпечення педагогів тощо. Зрештою, Агентство дошкільної, початкової та середньої освіти БіГ (APOSО) наголошує, що розробка стратегічних планів і планів дій має супроводжуватися постійною професійною підтримкою та розвитком

⁷⁷ Milišić L. Retrospektivni kolonijalizam i obrazovne politike u Bosni i Hercegovini. *Respublica*. 2022. URL: <https://respublicacasopis.net/2022/12/14/retrospektivni-kolonijalizam/>

⁷⁸ Vojić F. Reforma obrazovanja u Bosni i Hercegovini na čekanju. *Aljazeera*. 2023. URL: <https://balkans.aljazeera.net/teme/2023/4/22/reforma-obrazovanja-u-bosni-i-hercegovini-na-cekaju>

компетенцій вчителів, а також фінансовою підтримкою, якої регулярно не вистачає⁷⁹.

Важливо зазначити, що у 2020 р. Агентство завершило розробку стандартів освітніх досягнень учнів для 3, 6 та 9 класів початкової (основної) школи та випускових класів середньої освіти для всіх предметів. Очікується, що відповідні міністерства освіти федеративної держави зроблять необхідні кроки для підвищення якості освіти у сферах своєї юрисдикції, щоб досягти конкретних, видимих змін. Реформу вже впровадили кантон Сараєво та кантон Зеніца-Добой. Результати та рекомендації міжнародних досліджень, проведених Агентством, чітко показали, у якому напрямі треба реалізовувати освітню реформу та що має включати ґрунтовна реформа⁸⁰. Однак потрібен деякий час, щоб ці позитивні зрушення стали помітними на державному рівні.

Соціологічні дослідження показують невтішні показники залучення молоді до БіГ. Станом на 2018 р. виявилось, що майже кожна друга молода людина в БіГ, яка завершувала систему формальної освіти, залишалася на рівні трирічної середньої освіти або й нижче. Тож у БіГ значно нижчий за середній показник ЄС щодо частки людей із чотирирічною середньою або вищою освітою. Серед опитаних молодих людей 97,1 % ніколи не були за кордоном з метою здобуття вищої освіти, 99,5 % ніколи не виїжджали на будь-яку форму професійного розвитку за кордон, а 69,1 % не мали наміру робити це в майбутньому. Одним із найбільш обговорюваних негативних аспектів освіти в БіГ є відсутність практичної складової у викладанні та те, що замість реалізації програм стажування, професійного навчання тощо викладають застарілу теорію. Це також підтверджують висловлювання молодих людей, які брали участь в опитуванні (46,5 % з них заявили, що ніколи не проходили практику чи стажування) (с. 44)⁸¹.

Викликають питання й результати фінансування освіти в БіГ. Загальні витрати на освіту у 2018 р. становили 4 % ВВП (включаючи державні та приватні витрати, а також іноземні джерела фінансування), з яких 95 % – державні. Найбільша частка коштів в БіГ виділяється на початкову освіту (50 %), за нею йде середня

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Turčilo L., Osmić A., Kapidžić D., Šadić S., Žiga Ju., Dudić A. *Studija o mladima Bosna i Hercegovina 2018/2019*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2019. 66 s.

освіта (25 %), вища освіта (19 %) та дошкільна освіта (4 %). За останні роки державні витрати на освіту дещо зменшилися. Частка витрат на освіту у ВВП у 2011 р. становила 4,88 %, а у 2016 р. – 4,3 %. Існують відмінності між суб'єктами федерації, коли йдеться про витрати на освіту. Республіка Сербська виділяє майже 4 % ВВП на освіту, а Федерації Боснії і Герцеговини – близько 6 %, тоді як витрати Департаменту освіти Округу Брчко (з підрозділами дошкільної та початкової освіти, середньої освіти та спільних справ) становить сягають 11,2 % бюджету округу. Найбільша частина освітнього бюджету (88 %) припадає на зарплату вчителям і витрати на наймання. На матеріальні витрати виділяється приблизно 8 %, а на капітальні вкладення – лише 4%⁸².

За словами одного зі співрозмовників із громадянського суспільства, основною проблемою для розвитку сектору освіти загалом є той факт, що слабка економіка в БіГ не дає достатнього прибутку для додаткових витрат на освіту. Дефіцитні ресурси, як правило, розподіляються на особливих умовах для найбільш нагальних потреб у секторі освіти (таких як безперервність формальної початкової та середньої освіти, зарплата вчителів та підтримка базової інфраструктури). Загальна відсутність стратегічних довгострокових витрат шкодить освіті дорослих, яка не є пріоритетом державних витрат. Метою має бути підтримка всіх форм освіти, а не однієї за рахунок іншої⁸³.

ВИСНОВКИ

Отже, у післявоєнній БіГ наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбувалися відбудова і реформування системи освіти. Курс на освітні реформи було прийнято у 2002 р., що позначилося прийняттям низки важливих освітніх законів, програм та стратегій у 2003 і 2007 рр. Система освіти в БіГ характеризується масштабною децентралізацією. У країні немає загальнонаціонального міністерства освіти, натомість діють міністерства освіти суб'єктів федерації. Під впливом євроінтеграційного курсу і рекомендацій неурядових організацій щодо удосконалення якості освіти в БіГ у 2007 р. були створені Агенство з дошкільної, початкової та серед-

⁸² Hadžimerović A. I., Pfanzelt A., Pfanzelt H. *Studija o učenju i obrazovanju odraslih u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: DVV International Bosna i Hercegovina, 2022. S. 47.

⁸³ Ibid.

ньої освіти і Агенство з розвитку вищої освіти та забезпечення якості. Система освіти БіГ складається з чотирьох основних рівнів: дошкільна освіта; початкова освіта; середня освіта; вища освіта. Дошкільна освіта не є обов'язковою, однак освітня політика БіГ спрямована на залучення дітей до закладів дошкільної освіти та дошкільних освітніх програм задля їх підготовки до початкової школи. На початку ХХІ ст. відбулося незначне зростання рівня охопленості дітей дошкільною освітою в БіГ: від 7 % у 2005 р. до майже 20 % у 2022 р. На сьогодні забезпечення доступу та розширення охоплення дошкільною освітою є найважливішими пріоритетами розбудови системи дошкільної освіти БіГ. Початкова (основна) освіта в БіГ є обов'язковою та безкоштовною для всіх дітей віком від 6 до 15 років і триває 9 років, структурованих у трирічні цикли (6 – 9 років; 9 – 12 та 12 – 15 років). Така система була запроваджена у 2004 р., замінивши попередню восьмирічну систему початкової освіти. Середня освіта в БіГ не обов'язкова, однак безкоштовна, як і початкова. Середні школи поділяються на загальноосвітні та професійно-технічні. Для післявоєнної БіГ, яка підписала Дейтонівський договір, особливістю у сфері початкової та середньої освіти стало існування механізму «дві школи під одним дахом», що загалом не відповідає ні міжнародним, ні внутрішнім нормам, їх можна вважати прикладом сегрегації. Така практика здебільшого поширена у кантонах зі змішаним етнічним населенням, де немає національної групи, що домінує. Йдеться про кантони Зеніцько-Добойський, Центральнo-Боснійський, Герцеговинсько-Неретванський. Вищу освіту в БіГ забезпечують 39 акредитованих державних і приватних закладів. За деякими оцінками, близько 7 % населення БіГ мають вищу освіту, на відміну від більшості країн ЄС, де цей показник сягає 35–40 %. Вища освіта в БіГ перебудовується на засадах Болонського процесу, проте для неї характерна низка негативних тенденцій: вплив прагнення партійно-політичних еліт, застарілість освітніх програм, незначна увага до практичних аспектів підготовки, прояви корупції у сфері здобуття академічних ступенів, невисокий рівень інтернаціоналізації вищої освіти тощо. Доводиться констатувати повільність і паліативність освітніх реформ, їхню нескоординованість у межах федеративної держави, невисокий рівень фінансування освіти. Усе це створює перешкоди до повноцінної інтеграції БіГ до європейського освітнього простору.

АНОТАЦІЯ

Дослідження показало, що у післявоєнній БіГ наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбувалися відбудова і реформування системи освіти. Курс на освітні реформи було прийнято у 2002 р., що позначилося прийняттям низки важливих освітніх законів, програм та стратегій у 2003 і 2007 рр. З'ясовано, що система освіти в БіГ характеризується масштабною децентралізацією. У країні немає загальнонаціонального міністерства освіти, натомість діють міністерства освіти суб'єктів федерації. Під впливом євроінтеграційного курсу і рекомендацій неурядових організацій щодо удосконалення якості освіти в БіГ у 2007 р. були створені Агентство з дошкільної, початкової та середньої освіти і Агентство з розвитку вищої освіти та забезпечення якості. Система освіти БіГ складається з чотирьох основних рівнів: дошкільна освіта; початкова освіта; середня освіта; вища освіта. Проаналізовано новітню історію зазначених рівнів освіти, зокрема розкрито проблему «двох шкіл під одним дахом». Констатовано повільність і паліативність освітніх реформ, їхню нескоординованість у межах федеративної держави, невисокий рівень фінансування освіти. Підкреслено, що це створює перешкоди до повноцінної інтеграції БіГ до європейського освітнього простору.

ABSTRACT

The study showed that post-war BiH at the end of the 20th – beginning of the 21st century. reconstruction and reform of the education system took place. The course for educational reforms was adopted in 2002, which was marked by the adoption of a number of important educational laws, programs and strategies in 2003 and 2007. It was found that the education system in BiH is characterized by large-scale decentralization. There is no national Ministry of Education in the country, instead there are ministries of education of the subjects of the federation. Under the influence of the European integration course and recommendations of non-governmental organizations on improving the quality of education in BiH, in 2007 the Agency for Preschool, Primary and Secondary Education and the Agency for the Development of Higher Education and Quality Assurance were established. The BiH education system consists of four main levels: preschool education; primary education; secondary education; higher education. The recent history of the mentioned levels of education is

analyzed, in particular, the problem of «two schools under one roof» is revealed. The slowness and palliative nature of educational reforms, their lack of coordination within the federal state, and the low level of education funding are noted. It is emphasized that this creates obstacles to the full integration of BiH into the European educational space.

JITEPATYPA

1. «Two Schools Under One Roof». *The Most Visible Example of Discrimination in Education in Bosnia and Herzegovina*. OSCE, 2018. 52 p.

2. 30 godina partnerstva ka prosperitetnoj budućnosti za Bosnu i Hercegovinu. 2022. URL: <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/e5d87c-17a4a71f34ad8863141acdb5d5-0080012024/original/WB-BosniaHerzegovina-Brochure-Bosnian.pdf>

3. Bosna i Hercegovina: Kontinuirani profesionalni razvoj akademskog osoblja u visokom obrazovanju. 2024. URL: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/bs/national-education-systems/bosnia-and-herzegovina/bosna-i-hercegovinakontinuirani-profesionalni-0>

4. Bosna i Hercegovina: Uslovi službe za akademsko osoblje u visokom obrazovanju. 2024. URL: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/bs/national-education-systems/bosnia-and-herzegovina/bosna-i-hercegovinauslovi-sluzbe-za-akademsko>

5. Bosna i Hercegovina: Reforme u osnovnom i srednjem obrazovanju. 2024. <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/bs/national-education-systems/bosnia-and-herzegovina/bosna-i-hercegovinareforme-u-osnovnom-i-srednjem>

6. Branković N., Arapović A. *Obavezno srednje obrazovanje u BiH: ambijent i perspektive*. Tuzla, 2010. 170 s.

7. Čustović Z. Segregation, Education and Nationalism: Two Schools Under One Roof System in Bosnia and Herzegovina. *Politheor. European Policy Network*. 2014. URL: <https://politheor.net/segregation-education-and-nationalism-two-schools-under-one-roof-system-in-bosnia-and-herzegovina-2/>

8. Đurić M. *Gdje smo sa visokim obrazovanjem u Bosni i Hercegovini? Izazovi i prilike visokog obrazovanja 21. stoljeća*. Naučna monografija. Travnik, 2021. 160 s.

9. Hadžiomerović A. I., Pfanzelt A., Pfanzelt H. *Studija o učenju i obrazovanju odraslih u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: DVV International Bosna i Hercegovina, 2022. 99 s.

10. Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2022. godinu. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/bs_Migrirani_dokumenti/Sektori/Obrazovanje/Obrazovanje-os-talo/Informacija_o_statisticnim_pokazateljima_u_obrazovanju_u_BiH_u_2022_godini.pdf

11. Jović M., Jović A. (2011). Visoko obrazovanje u Bosni i Hercegovini. *Zbornik_radova*. 2011. Broj 6. S. 173–178. URL: https://zbornik.efb.ues.rs.ba/dokumenta/Zbornik_radova_6-2011/Zbornik_radova_6-2011_p173-178.pdf

12. Krajišnik N., Ibrahimović N. BiH: Reforme obrazovanja kao nemirno more. *Aljazeera*. 2022. URL: <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2022/8/18/manifest-reforme-obrazovanja>

13. Milišić L. (2022). Retrospektivni kolonijalizam i obrazovne politike u Bosni i Hercegovini. *Respublica*. URL: <https://respublicacasopis.net/2022/12/14/retrospektivni-kolonijalizam/>

14. Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini. 2003. URL: <https://www.paragraf.ba/propisi/bih/okvirni-zakon-o-osnovnom-i-srednjem-obrazovanju-u-bosni-i-hercegovini.html>

15. Okvirni zakon o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini. 2007. URL: <https://www.paragraf.ba/propisi/bih/okvirni-zakon-o-visokom-obrazovanju-u-bosni-i-hercegovini.html>

16. Osnovne škole u BiH. Broj učenika manji za skoro 4.000 u odnosu na prethodnu godinu. *Hercegovina.info*. 2024. URL: <https://www.hercegovina.info/vijesti/osnovne-skole-u-bih-broj-ucenika-manji-za-skoro-4-000-u-odnosu-na-prethodnu-godinu/222506/>

17. Platforma za razvoj predškolskog odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini za razdoblje 2017.-2022. URL: https://www.mcp.gov.ba/attachments/hr_Migrirani_dokumenti/Sektori/Obrazovanje/Obrazovanje-strate%C5%A1ki/Platforma_za_razvoj_pred%C5%A1kolskog_odgoja_i_obrazovanja_u_Bosni_i_Hercegovini_za_razdoblje_od_2017_do_2022_hrv.pdf

18. Predškolsko obrazovanje u Bosni i Hercegovini – Pravo ili privilegija. 2019. URL: <https://direkt-portal.com/predskolsko-obrazovanje-u-bosni-i-hercegovini-pravo-ili-privilegija/>

19. Radić, N., Kabil, S. *Podijeljene škole u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Unicef, 2009.

20. Sadiković M. Podijeljene škole: Mi na jednom, oni na drugom spratu. *Radio Slobodna*. 2018. URL: <https://www.slobodnaevropa.org/a/podijeljene-skole-bih/29070500.html>

21. Strateška platforma razvoja obrazovanja odraslih u kontekstu cjeloživotnog učenja u BiH za period 2014-2020. godine. URL: <https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Strate%C5%A1ka-platforma-razvoja-obrazovanja-odraslih-u-kontekstu-cjelo%C5%BEivotnog-u%C4%8Denja-u-bih-za-razdoblje-2014.-2020..pdf>

22. Strateške pravce razvoja obrazovanja u Bosni i Hercegovini sa planom implementiranja, 2008.–2015. URL: <https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Strate%C5%A1ki-pravci-razvoja-obrazovanja-u-Bosni-i-Hercegovini-sa-planom-implementiranja-2008.-2015..pdf>

23. *Strateški pravci razvoja predškolskog odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Ministarstvo civilnih poslova, 2004. 24 s. URL: <https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Strateski-pravci-razvoja-pred%C5%A1kolskog-odgoja-i-obrazovanja.pdf>

24. Turčilo L., Osmić A., Kapidžić D., Šadić S., Žiga Ju., Dudić A. *Studija o mladima Bosna i Hercegovina 2018/2019*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2019. 66 s.

25. Utvrđen program reformi obrazovanja u BiH. 2022. URL: <https://ba.voanews.com/a/a-29-a-2002-10-14-3-1-85922422/670879.html>

26. Vojić F. Reforma obrazovanja u Bosni i Hercegovini na čekanju. *Al Jazeera*. 2023. URL: <https://balkans.aljazeera.net teme/2023/4/22/reforma-obrazovanja-u-bosni-i-hercegovini-na-cekanju>

27. Weber B. *Kriza univerziteta i perspektive mladih naučnika u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2007. 112 s.

28. Zakon o Agenciji za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje. 2007. URL: <https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Zakon-o-Agenciji.pdf>

29. Žužić D. *Obrazovanje u BiH: analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta. Završni magistarski rad*. Sarajevo, 2020. 120 s.

30. Данилишин Б. Як відновлювати економіку після війни. Програма відбудова Боснії та Герцеговини: уроки для України. *Лівий берег*. 2022. URL: https://lb.ua/blog/bogdan_danylysyn/510994-_yak_vidnovlyuvati_ekonomiku_pislya.html

31. Косаревић С. *Післявоєнна відбудова Боснії і Герцеговини*. 2022. URL: <https://dc.org.ua/news/reconstruction-bosnia>

32. Освіта після війни: який досвід варто переосмислити вже зараз. 2023. URL: <https://hovorymo.live/at-school/0350/>

33. Стратегија образовања одраслих у Републици Српској за период 2021–2031. године. 2021. URL: <https://www.vladars.net/sr->

SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpk/PublishingImages/Pages/obrazovanj-eodraslih/Стратегија%20образовања%20одраслих%20у%20Републици%20Српској%20за%20период%202021–2031.%20године.pdf

34. Стратегија развоја науке и технологије, високог образовања и информационог друштва у Републици Српској. 2023. URL: https://komorars.ba/wp-content/uploads/2023/06/Стратегија_МНРВ-ОИД_нацрт.pdf

35. Стратегија развоја предшколског, основног и средњег васпитања и образовања Републике Српске за период 2022–2030. године. URL: https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpk/predskolsko/PublishingImages/Pages/News/Стратегија%20развоја%20предшколског%20основног%20и%20средњег%20васпитања%20и%20образовања_453764767.pdf

Информација про авторів:

Галив М. Д.

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (halivm@yahoo.com)

Ільницький В. І.

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (vilnickiy@gmail.com)

Information about the authors:

Haliv M. D.,

PhD hab. (Education), Professor, Department of Ukraine's History and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (halivm@yahoo.com)

Illytskyi V. I.,

PhD hab. (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (vilnickiy@gmail.com)